

DVIJE POLEMIČKE KNJIŽICE
ANTE KOSTANTINA MATASA I NJIHOVI ODJECI
U SINJU I DALMACIJI

Miljenko Buljac

Hrvatski narodni preporod povijesna je prekretnica i najvažnije prijelomno razdoblje u kulturnom i političkom životu hrvatskoga naroda. Kao pokret nacionalnog osvješćenja i promicanja svekolikih nacionalnih težnja i duhovnih vrijednosti odjeknuo je i u Dalmaciji unatoč programima sustavnog otuđenja i talijanizacije naše kulture, unatoč političkoj rascjepkanosti hrvatskih zemalja i raznolikim interesima političkih moćnika, unatoč lošim prometnim vezama i konačno općem siromaštvu u kojem je stanovništvo živjelo. Dalmacija, još jedna od nesložnih struna na Gajevoj liri, nečasnim je politikantstvom onemogućena u stvaranju i promicanju onog zajedništva koje je moglo donijeti ujedinjenje s ostalim hrvatskim zemljama. Gajev se nauk zasnivao na preširokoj južnoslavenskoj osnovici, i ubrzo se potvrdio nerealnim. Na ilirski plebiscit ni Dalmacija nije bila spremna, štoviše u kulturnim krugovima javilo se i nezadovoljstvo što »...u Zagrebu donose važne i dalekosežne odluke, a da se pri svemu tome ne savjetuju s predstavnicima kulturnih ljudi iz Dalmacije.«¹ Gaj je doduše pozivao na ilirstvo, a probudio je hrvatstvo, rasplamsao iskru kojom su stvoreni temelji promicanju hrvatskoga jezika u javnome životu, u školi, upravi i na sudu.² Hrvatski narodni osjećaj ubrzo je potisnuo hladno, mrtvo, neopipljivo i bezbojno, posve apstraktno ilirstvo. Ante Kuzmanić,³ profesor primaljstva, u vrlo nepovoljnim uvjetima u Zadru iznjedrilo je *Zoru dalmatinsku*, prvi kulturološki časopis na hrvatskome jeziku namijenjen širokim slojevima stanovništva, a u doba oskudne pismenosti kad su za našu kulturu oni učeniji već bili izgubljeni jer su odgojeni u tuđinskom duhu i

u tuđinskom jeziku. *Zora dalmatinska* nadrasla je razinu prosvjetiteljskog časopisa, pa iako nije, osim rijetkih izuzetaka, u estetskom smislu darivala čitatelje posebno vrijednim književnim prinosima, goleme su zasluge njezina utemeljitelja i urednika Ante Kuzmanića. Časopis je jasno naznačio domoljubne planove, zbog čega je na silu i ugašen u svojem petom godištu 1848.⁴ Pedesete godine XIX. stoljeća protječu u sivilu i mraku, u gospodarskom mrtvilu i zastoju, u izrazito naglašenoj stagnaciji narodnog života. Dalmacija je izolirana i pod izravnom upravom iz Beča. Rascjepkanost i razjedinjenost hrvatskih zemalja, tuđinske vlasti, tuđinski jezik te sveopća talijanizacija onemogućile su, gasile i zatirale svaku pomisao o buđenju nacionalne svijesti, a osobito ideju o zbližavanju i ujedinjenju hrvatskih zemalja. Bachov apsolutizam donio je nove udese protivne volji hrvatskoga čovjeka: učinjeno je sve da propadne Banska konferencija sazvana 19. prosinca 1860. godine sprječavanjem izaslanika iz Dalmacije da joj nazoče, a uskoro i osnutak Dalmatinskog sabora u kojemu je šaćica talijanaša dobila dvotrećinsku većinu i pravo na predsjedničko i dopredsjedničko mjesto, i tako je još snažnije učvrstila svoj politički utjecaj i moć. Carskom namjesniku Lazaru Mamuli pripao je najveći dio tih nečasnih zasluga.⁵ Gašenjem *Zore dalmatinske* nestao je pravi hrvatski časopis s obzorja naše kulturne i političke periodike, ali su zato u Zadru početkom šezdesetih godina tiskani autonomaški listovi *Osservatore Dalmato*, *La Voce Dalmatica*, *Il Nazionale* s prilogom na hrvatskom jeziku; svi pak u natjecanju koji će više naštetiti hrvatskom narodu.⁶ Dok je tako u dalmatinskim gradovima i manjim primorskim mjestima carevala talijanizacija naše kulture i svekolikog političkog života, u gradiću Sinju dogodila se prevlast domaćega nad tuđinskim i prva ruža prave političke pobjede: sinjski franjevci isposlovali su pravo kojim su u svojoj gimnaziji mogli organizirati nastavu na hrvatskome jeziku.⁷ »Carsko–kraljevski državni gimnazij« postaje tako već 1854. godine »Javno više hrvatsko gimnazije«, prva gimnazija na hrvatskome jugu s nastavnim hrvatskim jezikom. Ostvarili su to predšasnici Ante Kostantina Matasa koji su pred carem u Beču obranili svoje razloge.⁸ Sinjska je gimnazija u svojem naslovu sjedinila sve gradske škole, i tako je postala nositeljicom ne samo klasičnog obrazovanja nego i svih škola i tečajnih oblika osposobljavanja za poslove u zanatima, obrtu, trgovini, ugostiteljstvu i sl.⁹ »Javno više hrvatsko gimnazije« u Sinju okupilo je znatan broj nastavnika humanističkih i prirodoslovnih znanosti, obrazovanih u carskom Beču, obogaćenih spoznajom da znanjem i iskustvom mogu biti na korist svome narodu. Jedan od njih bio je Ante Kostantin Matas koji uz bogosloviju dovršava

studije slavistike, zemljopisa i povijesti; preuzima službu gimnazijskog profesora školske godine 1859/60, a uskoro i ravnatelja škole, jer je dotadašnji ravnatelj fra Jakov Milinović postao provincijalom. Tu je časnu dužnost vrlo uspješno obnašao punih 18 godina. Zbog zauzetosti svjetovnim poslovima napustio je franjevački red, ali je sačuvao zavjete kao biskupijski svećenik. Matas je postao nadaleko poznat kao nenadmašivi govornik i propovjednik.¹⁰ U njegovoj osobi hrvatski je narodni preporod pronašao najodržavijeg borca i sljedbenika, najgorljivijeg domoljuba koji je napisanom i izgovorenom riječi zapodjenuo odlučnu borbu za prava hrvatskog čovjeka i tako pronašao mjesto među najzaslužnijim Hrvatima XIX. stoljeća.¹¹ U tišini samostanskih zidina, uz crkvu i sjemenište, a uskoro i knjižnicu s čitaonicom, arheološku i druge zbirke, Ante Kostantin Matas sazrijevao je u zasluznika i branitelja istinskih vrijednosti naroda kojemu je pripadao i za koji se žrtvovao. Šezdesete su godine razdoblje oštih polemika u kojima je sudjelovalo dvadesetak istaknutijih predstavnika kulturnog i političkog života. Već u prvom godištu brošurama i poslanicama, a vrlo rijetko i novinskim napisima javljaju se osviješteni domoljubi, narodnjaci: Ante Kostantin Matas polemičkim knjižicama »Glas hrvatsko–slovinski iz Dalmacije« te »Šilo za ognjilo«, potom još jedan sinjski fratar, Jakov Grubković, brošurama »Zaorija na talijanstvo svoje« (u potpisu »Jedan Dalmatin« odgovara na Bajamontijev govor i Proglas splitske općine), zatim Ignacije Bakotić, Ante Kuzmanić (brošura »Poslanica Dalmatincima«), Ivan Danilo s dvjema polemičkim knjižicama na talijanskom jeziku u kojima odbacuje autonomaška rješenja »Sulla civiltà in Dalmazia« te »L' autonomia della Dalmazia«, potom Vinko Milić i Mate Ivičević. Umjerenijim, blagim stavovima javljaju se Šime Ljubić te dr. Lovre Monti, od kojih je posljednji naglašeno sklon slavenizaciji Dalmacije. Narodnjaci su uz brojna odricanja uspijevali održati korak sa svojim političkim protivnicima unatoč tome što nisu imali časopise u kojima bi iznosili svoj program. Stoga su vlastitim sredstvima morali tiskati knjige i knjižice. Autonomaši su pak uživali sve povlastice, participirali u vlasti, novcem iz državnih proračuna tiskali novine, časopise, knjige i brošure. Novinskim napisima podizali bi napetost i dovodili je do usijanja. Političkim protivnicima nisu dopuštali suradnju u svojim glasilima i časopisima. Najokrutnijim mjerama ušutkali bi narodnjake, čak i progonima. Koristili su se svim oblicima i metodama političke borbe, javnim skupovima, političkim institucijama vlasti, otvorenom agitacijom, pogromaškim tekstovima, novinskim komplotima, klevetama, moralnim denuncijacijama časnih ljudi. Zapjenjenim,

psovačkim nastupima u Splitskom općinskom vijeću isticao se dr. Ante Bajamonti, poznati su govori Konte Borellija u Državnom savjetu koji su u novinskim komentarima slatkorječivi toliko da su prizivali lažne suze, potom tekstovi šibenskog odvjetnika Zulianija, a riječima potpore slijedili su ih S. Buzolić i mnogi anonimci koji su se skrivali pod raznim pseudonimima. Vincenzo Duplancich zagovara tezu o Dalmaciji koja je uvijek bila talijanska, a onda se usput obrušava neistinama na zadarskog profesora Ivana Danila. Slijedeći autonomaški program kritičkom studijom o političkim i civilnim prilikama u Dalmaciji, oglasio se Koriolan de Cerineo Lucio, a na tom tragu ustrajat će Nikola Tommaseo u polemikama s Natkom Nodilom i Kostom Vojnovićem.¹²

La Voce Dalmatica, časopis koji su u travnju 1860. godine u Zadru pokrenuli dr. Cosimo Begna di Possidaria i Giuseppe Ferrari Cupilli, u svojoj je programskoj orijentaciji isticao potrebu za upoznavanjem Dalmacije, njenim sveukupnim razvojem, a osobito u literarnom, znanstvenom, odgojnom, gospodarskom i drugom pogledu, kako bi se pomoću znanja ostvario napredak i blagostanje. Glavni ton spomenutom časopisu davao je dubrovački odvjetnik Kosta Vojnović koji je feljtonom »Sulla riforma del processo civile«,¹³ razdijeljenim u prvih šest brojeva postao prvim imenom lista, a suradnju je nastavio i u idućim brojevima. Neumjerenom hvalom, pravim panegirikom, Vojnović je u svom članku častio Nikolu Tommasea, pozivao ga na suradnju, a to je već bio nagovještaj onog zbog čega je list pokrenut. Uvodnik VI. broju od 7. srpnja 1860. godine uznemirio je duhove, označio, raspodijelio, bolje reći sučelio dvije struje, nagovijestio sukob koji je desetljećima poslije obilježavao politički život u Dalmaciji, u kojoj se produbljavao jaz između autonomaša (talijanaša, tolomaša) i narodnjaka. Taj anonimni tekst, naslovljen »Libri fondiarii«,¹⁴ zapravo je politički pamflet sa zahtjevom da u javnosti prevlada mišljenje kako bi i zemljišne knjige trebalo pisati talijanskim jezikom koji je jezik učionica, ureda i javnih službi. Umjesto imenom i prezimenom, uvodnik je potpisan s tri zvjezdice, a uslijedio je kao komentar rasprave o zemljišnicama u proširenom Carevinskom vijeću, o čemu je pisao i *Wiener Zeitung*. Donosimo dio inkriminiranog teksta: »Naš nas je Paravia nazvao Slavenima po narodnosti, Talijanima po civilizaciji. I doista malo bi se koji od nas usudio pisati ilirskim jezikom, a samo neznatan broj njemački. Župnički registri, osim vrlo malo izuzetaka, poreske knjige, notarski zapisi, svakovrsni dokumenti isključivo su talijanski pisani. Talijanski jezik je jezik javnih i privatnih poslova, škola, kazališta i novina, koje se čitaju. Na talijanskom jeziku propovijeda se riječ božja...«¹⁵

Tekst anonimnog Trozvjezdana pogodio je u žalac svakom osviještenom domoljubu, i tako je na određeni način potaknuo i one snage koje bi barem još neko desetljeće ostale pritajenima; pokrenuo je narodnjačku misao protiv talijanaštva, dominacije talijanskoga jezika, talijanskog duha i kulture. Prema navodu Grge Novaka o spomenutom političkom pamfletu u dvama člancima objavljenim u listu *Osservatore Dalmato* kritički se obrušio svećenik Ivan Danilo,¹⁶ profesor zadarske gimnazije, slovničar i leksikolog, a čuveni odvjetnik Kosta Vojnović, kojeg neki autori spominju u narodnjačkom nizu s Ignacijem Bakotićem, Antom Kuzmanićem i Natkom Nodilom (!), u trima tekstovima, isuviše mlako i pomirbeno dopušta ustupke šaćici talijanaša koji tako provode onaj perfidni dio programa lista *La Voce Dalmatica* na odnarođivanju i ostavljanju u mrtvilu i neznanju hrvatskoga čovjeka u Dalmaciji.

Najtemeljitiji odgovor anonimnom Trozvjezdanu dao je Ante Kostantin Matas, ravnatelj Javnog višeg hrvatskog gimnazija u Sinju, brošurou »Glas hrvatsko–slovinski iz Dalmacije« tiskanom brzotiskom Dragutina Albrechta u Zagrebu u kolovozu 1860. godine, posvećenom Državnom vijeću i državnim vijećnicima da se zauzmu za hrvatsko–slovinski živalj u Dalmaciji, i da se naš narod živo sjeti, kako je to napisao priređivač knjige »...posestrime one zemlje, u kojoj stoji zibka sve naše liepše historičke i duševne prošasnosti davne.«¹⁷ Kao student bogoslovije, slavenske filologije, povijesti i zemljopisa Ante Kostantin Matas je od 1856. do 1859. godine proveo u Beču, u kojem se susretao s mnogim istaknutim Hrvatima.¹⁸ Vjerojatno je u Beču upoznao i Ivana Kukuljevića kojeg će poslije, 1859. godine, pohoditi u Zagrebu, razvivši s njim prijateljstvo koje je oplemenjeno sličnim i vrlo bliskim pogledima i uvjerenjima, osobito u pitanju hrvatskoga jezika i kulturne povijesti. Ne mogavši u časopisima tiskati svoj polemički tekst, Matas je poslao rukopis svom prijatelju Kukuljeviću u Zagreb, svjestan važnosti njegova neodgodiva tiskanja ne samo zbog aktualnog sadržaja, nego i neposredna odjeka na politički pamflet u listu *La Voce Dalmatica*. I Kukuljević je prepoznao njegove vrijednosti, napisao predgovor i o svom trošku tiskao knjižicu, najljepši polemički vijenac hrvatske književnosti XIX. stoljeća.

Matas je ojačao svoje govorno uporište činjenicom da se javnosti obraća u ime 400 tisuća dalmatinskih Hrvata, braneći tako vlastito pravo na opstojnost, na »materojezik«, na samosvojnost i samobitnost. Matas govori s auktoritetom zato što zastupa narodne težnje toga puka, govori s »narodnim ponos(om) čutećih domoljuba«.¹⁹ Obraća se šaćici »talijanaša«, »autonomaša« i tzv. Paravijinu

Trozvjezdanu čiji je »auctoritas nulla«²⁰ zato što je domaći izrod, i zato što pred članovima Državnog vijeća širi lažne glase da je Dalmacija talijanska država. Matas je metodičan; svoj je tekst raščlanio u pet točaka, pet dijelova, polazeći od idejnih uporišta Trozvjezdanova pamfleta. Postupno ga raščlanjuje, a onda razložno i argumentirano pobija sve pamfletistove prosudbe, prikazavši ih nesuvislim buncanjem, ishitrenim i tendencioznim čarkanjem u kojem nije ni skrivena namjera da se napakosti »narod(u) slovinskoga plemena, a hrvatskoga jezika«.²¹

U određenju naziva za narod koji živi na prostoru Dalmacije ni Matas, kao ni mnogi njegovi suvremenici, nema još sasvim jasan, »izdiferenciran« stav. Matas nema potrebu dokazivati da je stanovništvo Dalmacije hrvatsko, da je jezik kojim se služi hrvatski, zato što su njime pisali Marulić, Vetranović i Hektorović, Grabovac i Katančić, Mažuranić i Preradović. Temeljno polazište oslanja se na ideju bliskosti i sloge Hrvata i Srba; na jezičnim pitanjima široko sagledanim, te na programu jačanja političkog jedinstva južnoslavenskih naroda i prožetosti njihovih jezika. Matasov nastup popraćen je nastankom, jačanjem i profiliranjem narodne stranke čiji se politički program potpuno iscrpljivao u borbi protiv autonomaštva koje su otvoreno podržavali i branili šačica doseljenika i njihovi pristaše — talijanaši. Osjetljivost prema drugim narodima u južnoslavenskom zajedništvu da ne dožive naziv »hrvatski« kao naziv koji im je nametnut, i u Matasovu primjeru potvrdit će se nizom sinonimskih izraza: »Dalmatinski slovinci«, »dalmatinski sinovi«, »slovinci dalmatinski«, »Hrvat dalmatinski«, »narod dalmatinske krunovine«, »puk dalmatinski«, »narod dalmatinski«, »Srbo–Hrvati«, »Srbo–Hrvati dalmatinski«, »ogranak slovinskoga naroda«, »Hrvati i Slovinci«, »živahni i oštroomni dalmatinci«, »jugoslavjani« te »narod slovinskoga plemena, a hrvatskoga jezika«, a svi nazivi koje je Matas uporabio smiruju se u etniku »Hrvat«. Jezik pak kojim oni govore jest »materojezik« ili »jezik hrvatski«. Zanimljivo je da se modi hibridnog, polutanskog nazivlja otvoreno protivio Ante Kuzmanić²² koji je i narod, i jezik, nazivao pravim imenima: Hrvat i hrvatski. Čak se hibridnim nazivljem koristio i Mihovil Pavlinović²³ sve do »Hrvatskih razgovora« tiskanih u Zadru 1877. godine, ali je otad zagovarao samo hrvatsko kojemu se i Matas odmah priklonio.

U vrijeme kad Matas ispisuje svoju knjižicu, Dalmacija i njezino stanovništvo čame u mrtvilu; blagi odjeci ilirizma ugušeni su apsolutizmom, utihnuli su i ugašeni odbljesci svake napredne misli; narod je bez obrazovanja, nezaštićen od onih kojima je površna talijanska izobrazba zatupjela narodno čuvstvo, ali isto tako od

onih koji su poneseni panslavističkim težnjama. Okolnosti su okrutne: gospodarstvo je u strašnoj krizi, pomorstvo stagnira, industrije nema a ni kapitala da bi se razvili trgovina, obrt ili poljoprivreda. Proizvodnja žitarica mogla je pokriti potrebe samo za 4–5 mjeseci godišnje.²⁴ Višestoljetna rascjepkanost hrvatskih zemalja, mađarizacija i germanizacija na sjeveru, islamizacija Bosne i talijanizacija Dalmacije jasno su pokazale kako o najvažnijim hrvatskim pitanjima ne odlučuju Hrvati. Još se jednom potvrdilo da se uciviljena stoljeća Hrvatske nastavljaju unedogled, da tuđinski duh okrutno zatire sve vrijednosti hrvatskoga nacionalnog bića, posebno njegov jezik, kulturu, povijest, običaje, društveni život. Nadahnut Matasovim štivom u jednom je dahu Ivan Kukuljević napisao predgovor u kojemu ističe:

»Dalmacija, taj dragocieni alem u prstenu jugo–slovenskih zemaljah, stoji sada zaboravljena i osamljena na mrtvome žalu jadranskoga mora, dočim je njegda umno u svemu prednjačila celomu slovenskomu jugu. Bólna i siromašna, skućena pod golim kršom planinah svojih, odciepljena od jednokrvnoga tiela bosanskoga i hrvatskoga, čami dugo već vrieme pod različitim jarmom teškim. Zemlja, koja je porodila Marulića i Barakovića, Gundulića i Palmotića, Marka Pola i Rugiera Boškovića, Medulića i Rotu–Kolunića uz tisuću drugih muževah, slavnih na peru, perniku i šestilu, na umu i na maču, gola je sada i uboga na svemu onomu, čim se ine zemlje i drugi narodi ponose i diče, okrepljuju i dižu.«²⁵

Pozivanje na staru slavu nije Kukuljeviću cilj. Slike iz prošlosti su zbog kontrasta: sadašnjost je tako još sumornija, još čemernija. Uzalud je car prisegnuo za cjelovitim ostankom hrvatske narodnosti unutar carevine. Carska je pravica visoka za nas — nemoćni smo joj sve nužde iskazati i svoje jade izbrojiti. Za sivilo je krivac i tuđinski duh kod činovnika. Oni ne daju narodu u Dalmaciji »da se naravskim putem razvija i da napreduje po svojih prirođenih sila«.²⁶ Matas osjeća nedostatak hrvatskih časopisa u kojima bi kulturni poslenici mogli odgovoriti na tolike uvrede u časopisima *Rivista Dalmata* i *Voce dalmatica* koji umjesto da tumače naše nužde i potrebe nastoje zamesti tragove hrvatskome življu u Dalmaciji, a troškove tiskanja snose naše općine, dakle živući puk. Zastupnici narodni trebali bi pred carem i svijetom pokazati kojim je narodom Dalmacija napućena. Matas se žesti i razdražuje od pomisli tko zastupa taj narod pred Državnim vijećem austrijskim.

I. Prvo zaglavlje polemičke knjižice »Glas hrvatsko–slovinski iz Dalmacije« Ante Kostantin Matas usmjerava Trozvjezdancu na auktoritet: »Naš Paravia nazva nas slavjanskim narodom, izobraženostju Talianim.«²⁷

Matasu je Paravijin auktoritet ništavan, Trozvjezdancu također. Uzalud je njihov trud dokazivati kako smo mi krvlju Slavjani, a duhom Talijani. Tko bi to, tvrdi Matas, »odbacio i pogrdio svoj plemeniti materinski jezik, ter brezpotriebno i od objesti zagrlio onoga svojih glavnih dušmana, koji su mu otačbinu na vieke nesrećnu učinili, koji su je do mozga izpijukali i isti jezik najprvi tlačiti počeli i najveće potlačili.«²⁸ Hrvati dalmatinski ne žele se odreći mogućnosti razvitka svoga »mater jezika«, i uzaludno je od njih tražiti da slijepo slijede sve ono što je talijansko. Dalmacija je razdijeljena od Italije i geografski, etnografski i geopolitički, i ona je sasvim zaseban prostor u odnosu na Italiju. Stoga Hrvati mogu biti »izobraženi srećni, brez talijanskoga jezika...«²⁹ Nesagledive su zasluge Ante Kostantina Matasa razvoju hrvatske misli u Dalmaciji. Matasova rasprava temelji se na živoj, izgovorenoj riječi, na marulićevskoj riječi »suprotiva« usmjerenoj, pri čemu ono napisano ne smiruje strasti, jer te riječi nije pisao samo bistri razum nego i ražareno srce. Stoga čitanje polemičkog štiva mora slijediti intonacijske vrijednosti Matasove rečenice. Matas je branitelj hrvatske kulture, njezine književnosti i jezika. Nije suviše isticati kako raspravu s Paravijinim Trozvjezdancu vodi pravi znalac, vješti stilist. Matas je uvjerljiv jer riječima cilja istinu. Njegovi se jezikoslovni pogledi temelje na svijesti o nenarušenom kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika od najstarijih vremena do 2. polovice XIX. stoljeća; na svijesti o njegovu izrađenom i normiranom sustavu, o njegovu izričajnom bogatstvu, slikovitosti i eufoniji, o njegovoj ljepoti, o njegovoj višeslojevitoj uporabi, o jeziku h r v a t s k o m e, koji je »tvornim česticama i oblicima prebogat, zvukom sladak, izrazom kriepak i blag u isto doba, u riečih sastavljanju gibak, i svakostručnoga izobraženja sposoban, koj jur jednu književnost posjeduje, kojom, ako duševne okolovštine, pri kakvim ona na svijet zenù, promotrimo, i izobraženiji bi se narodi ponositi mogli...«³⁰

II. Drugo zaglavlje knjižice Matas je usmjerio Trozvjezdancu primjedbi: »I doisto malo bi nas usudilo se pisati jezikom ilirskim, a malo da ne jedan neznatni broj njemačkim.«³¹

Najperfidnijom dosjetkom Trozvjezdancu »iznutra« podriva hrvatski narod u Dalmaciji, govori u njegovo ime, u ime savjesti sveukupnog narodnog bića, kao njegov pripadnik, iako u biti to nije, i tako poniženje postaje potpunim. Matas ga

s lakoćom raskrinkava: »Nu tko ste Vi?« i »Koliko li vas tih Talijana imade?«³² Potom je darežljivo izustio brojku od 15 tisuća autonomaša, od kojih je samo 800 Talijana u primorskim gradovima, a »u ostalim pak miestim Dalmacije tih Talijana neima, ter neima, izuzamši jedino činovnike, koji su više duhom nego li jezikom Talijani.«³³

Više od svega Matasa tišti socijalna nepravda: »... carskoj vojsci služimo, i vjernošću se uvijek odlikujemo, koji danjke Caru plaćamo, koji općinam od Talijanaca vladanim i upravljanim teške porjeze dajemo i do gole duše oglođani smo, nigdi ništa svoga neimamo, od ništa neuživamo; voda neimamo, nego blatom žedu gasimo; liečnike plaćamo, a brez pučkih učionah gojimo se i živemo u tuposti i neznanstvu; o obrtnostim ni pojma neimamo, kršnim se putim ko kozjač veremo; a duhovne pastire našim zalogajim plaćamo; dočim šaka Talijana naprotiv posjeduje vode, umjetne vrtle i dubrave, ceste, župnike, liečnike, učionice, izobraženost, časopise i svoj službeni jezik, (...) a sebi, osobito dok nam Mamula za Namjestnika ne banù, prisvajajuć sva št i p e n d i j a dalmatinskih F o n d a, ne ostajuć slovinsko–hrvatskim mladićem, ako će izobraženost dobiti, ino, nego biti popim ili fratrim.«³⁴

Doista, nikakvom sociološkom studijom ne bi se na pouzdaniji način mogle utvrditi okolnosti života u Dalmaciji u 2. polovici XIX. stoljeća.

III. U trećem zaglavlju Matas je istaknuo pamfletistov prijedlog: »Zapisnici župnički, porezni itd. ne zvone drukčije nego talijanski.«³⁵

Matas je u pobijanju Trozvjezdane tvrdnje istražio župničke zapisnike još iz doba Mletačke Republike i utvrdio da su pisani u većini latinskim i hrvatskim jezikom, a neki čak bosančicom i glagoljicom, dočim su kupoprodajni ugovori sastavljeni hrvatskim, a zakonici talijanskim i hrvatskim jezikom.

IV. U četvrtom zaglavlju pamfletistov je zaključak: »Talijanski je jezik javnih i posebnih poslova, učionica, kazališta, i dnevnika.«³⁶

Matas to na žalost ne pobija, niti može pobiti. To je gola istina i najveća nevolja; ishod okrutnih okolnosti, a ne ljuta potreba, kako je prikazuju. Posljedice su dalekosežne. Talijanska prosvjeta je neprirodno stanje. Matas navodi cijeli niz znanstvenika, mislilaca, filozofa, pjesnika koji su pisali »materojezikom«: Aristoteles, Plato, Demosthenes, Thukydides, Cicero, Tacitus, Dante, Tasso, Shakespeare, Byron, Goethe, Schiller, Humboldt, Puškin... Učiti i primati izobraženje u materojeziku znači osjećati ponos i ćutjeti narodnu ljubav, vlastitim

uzletom i vlastitim umnim napretkom krenuti. Naši pak »umovi« tupiše svoje pero u ropskoj službi talijanskoj, a to najbolje potvrđuje Nikola Tommaseo. O k a - z a l i š t u i kazališnom jeziku Matas je također ustvrdio da je talijanski, što nije za pohvalu, nego za pokudu i za stid. Kazalište je postalo sredstvo životinjske naslade ćudoredno iskvarenim talijanašima. Talijanske kazališne družine odnose goleme novčane iznose, a samo bi deseti dio bio dostatan domaćim diletantima, i oni bi mogli proslaviti »slovinšku Thaliu«,³⁷ onu koja će poučno djelovati.

D n e v n i l i s t o v i su talijanski; jedan je s hrvatskim prilogom, jedan pak izlazi potporom nekih općina, ali je duhom talijanski. U pripremi je još jedan, i nije teško pogoditi kojim će jezikom biti pisan, u talijanskom, kojeg i oni toliko slabo znaju »da pravi Talijani moradu naperiti dobro uši, ako jih žele razumijeti«.³⁸ No Matas se nada: »...uhvamo se u onoga Boga, koji nas je dosad čitave uzčuvao 'de ore leonis et a cornibus unicornium' da će nas s' vremenom obdariti laptićem časopisa, u kom ćemo vam moć barem laži pobijati.«³⁹

V. Peto zaglavlje Matas upravlja pamfletistovoj primjedbi da se riječ Božja u Dalmaciji propovijeda obrazovanijem dijelu puka na talijanskom jeziku.

Matas ne pobija tvrdnju, ali navodi da je to pojava samo u većim gradovima i u korizmeno vrijeme, a u Zadru i uz neke blagdane. Pojavu obrazlaže modom, a ne nikakvom potrebom. Argumenti kojima pamfletist opravdava talijanizaciju Dalmacije krhki su. Ako je zastupnik Borelli, inače zažagreni autonomas i protivnik sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom, pred carem izložio hrvatske potrebe, uradio je to kao stranac koji i ne razumije ljude što ih zastupa. Car nije time osporio pravo Hrvatima na cjelovitost u carevini, ni pravo na jezik. Zar zbog šačice Talijana treba potalijaniti »dalmatinske Slovince«?⁴⁰ Zar bi oni na taj način postali sretniji, bogatiji, hrabriji? Zar bi »talijanskim duhom opojeni habsburškoj kući vjerniji bili«?⁴¹ Matas se obara na Trozvjezdanove besmislice, na neukusne i drske podvale koje pogađaju čuvstva »Hrvata dalmatinskih«, pače i Talijana, samo ako nisu »pretjeranci«.⁴² Matasove uzdanice su državni vijećnici iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te iz srpske Vojvodine, preporučuje im se i moli ih »da nas u ovoj zgodi ne puštaju u ruke neprijatelja naših«,⁴³ a sam »pravedni Car« je i sazvao Državno vijeće »da izpravi što je dosad krivo bilo, da oblačka onoga, kom je dosad teško bilo, da spasi od propasti onoga, koji se je na pogibljivi nahodio«.⁴⁴

Govor dr. Ante Bajamontija u Splitskom gradskom vijeću 23. prosinca 1860. godine,⁴⁵ u kojem se obrušio na Matasovu knjižicu »Glas hrvatsko-slovinški iz Dalmacije« izravnim je povodom nastanku druge polemičke knjižice »Šilo za

ognjilo«, tiskane za nepunih mjesec dana poslije Bajamontijeva istupa u tiskari Ljudevita Gaja u Zagrebu.⁴⁶ Umjesto da dokazima ospori ili pobije Matasove navode, Bajamonti je Matasa i njegove narodnjake klevetao, nazivao nezalicama, buntovnicima i prekršiteljima slobodnih narodnih prava, a potom ih bestidno ispsovao. Matas je suzdržano i dostojanstveno otpjeo ispade svog političkog suparnika; ustezao ga je ponos i čuvstvo narodnosti i obrazovanja; no talijanska prosvjeta bila je nedostatna Bajamontiju kako bi ga sputala od brutalnosti i psovki. U Državnom vijeću uskoro mu se povijesnim dokazima suprotstavio Josip Juraj Strossmayer,⁴⁷ a člankom u Pozoru Mihovil Pavlinović.⁴⁸ Ipak, najsustavniji odgovor ispisao je Matas polemičkom knjižicom u kojoj su zaiskrile rečenice suprotiva potkrijepljene činjenicama i uvjerljivim dokazima, iz pera znalca, pravog erudita, mjestoravnatelja Javnog višeg hrvatskog gimnazija, čovjeka koji će svojim životom zadobiti čast najuzoritijega građanina Sinja. Matasovu knjigu, koju je Bajamonti nazvao »gerstljivom«, hrvatski je puk zavolio zato što je u njoj prepoznao istinu, a taj puk svakim je danom svjesniji i osvješćeniji, i sve je više ljudi, tvrdi njezin pisac »... kojim netribo kruha iz vaše (tj. Bajamontijeve — op. M. B.) torbe, ni soli iz pod vašega (tj. Bajamontijeva — op. M. B.) klobuka.«⁴⁹ Na početku Matas se Bajamontiju obraća s izrazima časti i ljudskoga dostojanstva, titulira ga »sjajni gospodine Načelnice splitske občine«, ali ne iz strahopoštovanja, oslovljava ga sa »Ti«, izvlači ga iz etničke, bolje reći iz političke skupine kojoj pripada, a govori mu u ime »dalmatinskih Hervata«, narodnjaka, zapravo građanskoga sloja koji »... od vas nismo smatrani ni kao hvale dostojni, ni kao zakoniti, iz jedinoga uzroka, jer s vami nismo od istih načela.«⁵⁰ »Šilo za ognjilo« polemička je knjižica nastala u jednom dahu, prebrzo da bi pribavila atribuciju znanstvene rasprave, iako je znanje kojim je sazdana plemenita sjaja. Već nakon proslova Matas upozorava Bajamontija na njegovu skladnost i uigranost s Borellijem, kojom na slijepo potpisuju jedan drugome misli, a spremni su na sve kako bi spriječili ujedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom.

Polemika (polemeo, grč. — ratujem, borim se) kao poseban žanr ne pripada ni literarnom, ni znanstvenom stilu, i svima nam je poznato da nikakvom alkemijom ne bismo mogli ovoj znanstveno–popularnoj vrsti osigurati onu vrijednost koju posjeduju znanstvena ili pak literarna djela. Polemika ili rasprava na taj je način izgurana na rubnu skalu vrijednosti zbog hibridnog znanstveno–popularnog stila, zbog izravnog obraćanja i logičkog, misaonog sučeljavanja, iznošenja dokaza i protudokaza, od onih bizarnih primjera pa sve do najmudrijih rješenja. Drugim

riječima, svađati se možemo zbog banalnosti, ali i zbog najuzvišenijeg, a to je Matasu pitanje ljudskoga dostojanstva, pri čemu nevažan govor može pokrenuti i dotaknuti literarnost ili pak narasti do stupnja filozofičnosti u kojoj poetizmi mogu prerasti u filozofeme. Matasove rasprave pisane su u širokoj skali popularnoznanstvenih viđenja i osmišljavanja svijeta. Nakon učvršćenja uporišne točke nositelja polemike i sučeljenja s osobom kojoj se izravno obraća, njegova knjižica prerasta u interpretaciju hrvatske povijesti, zapravo postaje nenadmašivim povijesnim štivom popraćenim neophodnom znanstvenom aparaturom, s citatima, bilješkama i povijesnim izvorima od najstarijih vremena ilirskih, od Romana smlaćenih i stjeranih u prodorima Avara, od Hrvata koji »satraše silu gordih Obra«,⁵¹ od brodarne sile »cum multitudine navium« kojoj se divi Konstantin Porphirogenet, pa sve do najnovijeg doba. Sve to temeljeno je na bogatoj literaturi Matasovoj, i svatko bi mu mogao zavidjeti na sjajnome društvu u kojem je udomaćio Herodota, Ptolomeja, Diodora, Livija Pavinija, Gaja Plinija, Konstantina Porphirogeneta, Paula Đakona, Du Cangea, Domenica Farlatija, Ivana Lučića, Pavla Josipa Šafarika, Franju Račkog, Ivana Kukuljevića i mnoge druge.⁵² Proučiti takve izvore koje Matas navodi u bilješkama mogao je čovjek koji je nakon studija bogoslovije kao darovit sjemeništarač dobio stipendiju za studij slavenske filologije, zemljopisa i povijesti u Beču, što je na najbolji način iskoristio za stjecanje široke naobrazbe, a pri dolasku među sinjske franjevce i profesore »Javnog višeg hervatskog gimnazija« našao se u »rasadištu kulturnih poticaja« u kojem su djelovali profesori–franjevci Jakov Grubković, Špiro Tomić, Vice Šalinović, Šimun Milinović, Bonaventura Mlinar, Ivan Despot i drugi. Sinjska gimnazija, utemeljena 1836/37. godine, već je početkom šezdesetih godina pružala široke mogućnosti obrazovanja jer su već tada fratri imali samostansku knjižnicu s brojnim djelima klasične literature, Staroslavenski misal iz 1604. godine, 14 inkunabula od kojih su neke raritetne, potom rječnike i slovnice, povijesne, filozofske, prirodnoznanstvene i druge knjige kojima su širili spoznaje, oplemenjivali znanje, odgajali mladež.

Evo kako Ante Kostantin Matas otvara povijesne stranice, zakasnjelu poduku dr. Anti Bajamontiju, »veleučenom« Splicićaninu: Povjesnici Dalmatinskoj, kao i povjesnici ostaloga puka i država, prethodi dugi suton koji je poput »tavne« noći, a najbistrije povijesno oko ne vidi u njoj nego tminu. Oholi Heleni i vlastohlepni Latini u drugim su narodima vidjeli samo barbare. Škrta su njihova izvješća o Hrvatima čija je najveća pogrješka što su ih poštedjeli na vrhuncima svoje moći.⁵³

Matas opisuje Ilirik i njegove porušene gradove: Bila Zora, Mukar, Vodaj, Plavis, Tergeste, Pola, Gradus itd.,⁵⁴ također starogrčke gradove u primorju i na otocima, a poslije Rimljani »zauzdavši smilost Teutinu, gvozdanim opankom stadoše na Ilirsku zemlju«. Matas se poziva na Herodota »da u tvrdoj verigi naselbina (colonie)« od Baltičkog ili Vendičkog mora pa do Jadranskog mora stanovahu Slovinci i jantarom trgovahu s Grcima i Feničanima. Livije pak svjedoči da se »za Tarquinia Prisca iz današnje Francuzke izseliše (se) Vlasi (Gali), koji u 4. stolitju prija Isukèrsta udariše na Podunavje, ter brez sumnje raskidoše onu povorku Slovinskih naselbina, prisilivši nike da se uklone za Tatre, a druge da se zavuku u kèršne Illirske gore (...) jer ni gospodarim svita nepođe za rukom sasvim iskorenuti ovu šaku hrabrih Slovinaca, ter premda se mnogi polatiniše, odèržaše se ipak mnogi u škrapam i misiam kèrševitog Velebita i Dinare (...) spustiše se u Dalmaciju, u kojoj prohodom Gota i seobom drugih surovih puka vlast Rimaska bijaše jurve malaksala«. ⁵⁵ Od onih Hrvata koji pred Obrima napučiše otoke tečajem vremena nastadoše Hrvati–čakavci, a s njima se stopilo življe romansko i helensko. Obri koji su oplijenili, razorili, zapalili i opustošili 40 dalmatinskih gradova 597. godine ne ostaše zadugo. Spas je stigao od slovinskoga plemena Hèrvata, kojima Heraklij obeća »Dalmaciju, ako odtle Obre iztiraju. Hèrvati na to pristanu i nakon višegodišnjeg slavodobitnog rata Obre stranom izkoreniše, stranom podjarmiše i tečajem vikova pohèrvatiše«. ⁵⁶ Matas pobija Carrarinu tvrdnju da u Dalmaciji »imade do jedanaest naroda«, ⁵⁷ Matas dopušta da ih po krvi ima i više, ali »sudeć po kèrvi i po jeziku, mi nemamo u Dalmaciji nego jedini narod: Hèrvatski, koji govori hèrvatski, a po uplivu okolovštine umi govoriti talijanski«. ⁵⁸

Ante Kostantin Matas traga za istinama iscrpljenim iz hrvatske povjesnice kako bi autoritetom znanstvenika osporio pravo Bajamontiju i Borelliju da raspolazu udesom naroda hrvatskoga. Hrvatska prava na Dalmaciju nisu izmišljena već istinita: Dalmacija je sve do 1409. godine, ujedinjena s Hrvatskom i Slavonijom u kraljevstvo; s njima je dijelila isti ustav i višeg gospodara — Habsburšku Monarhiju. Ako se Dalmacija 1797. godine bacila u krilo Austriji učinila je to iz ljute nevolje — kako bi izbjegla anarhiju. ⁵⁹ Bilo je to vrijeme kad ni moćniji narodi nisu mogli utjecati na vlastite udes, pa tako ni hrvatski narod 1814. godine kad ga je Austrija ponovo ugrabila protivno raspoloženju puka. Na tragu Matasovih razmišljanja Grga je Novak ponudio zanimljivu analizu o narodnom udesu: »O sudbini Dalmacije odlučivalo je u srednjem vijeku plemstvo, o političko–državnoj pripadnosti god. 1409. kupoprodaja, god. 1537, 1699. i 1718. ratovi, godine 1797.

sporazum između Napoleona i Austrije, 1805. poraz Austrije, a 1814. poraz Napoleonov. Nikada nije narod pri tome sudjelovao. Godine 1860/61. uzeli su Dalmatinci svoju sudbinu u svoje ruke i ušli u borbu, u kojoj će, poslije velikih napora i žrtava, poslije muka i krvi, stradanja i smrti, revolucije i rata konačno pobijediti!«⁶⁰ Matas ističe da Dalmacija mora raspolagati pravom hoće li se združiti s ostalom Hrvatskom ili ne, a Hrvati griješe zato što nisu ustrojili propagandu za sjedinjenje svojih zemalja jer im to dopušta Carska diploma od 20. listopada 1860. godine. Matas optužuje Bajamontija da je spriječio odlazak izaslanika na Bansku konferenciju u Zagreb, i tako je ne samo osporio i pogazio njihova građanska prava nego je podvalama i lažima širio razdor i podjarivao mržnju, a uvredama i klevetama nanosio štetu narodnjačkim težnjama da hrvatski narod oslobode jarma tuđinske vlasti. No najgore od svega jest to da se Bajamonti neovlašteno i bez ikakvih prava stavljao na čelo dalmatinskih općina i tako ugrozio njihovu samostalnost. Šesnaest općinskih glavara za prijevaru nisu ni znali, a njihovi varkom ishođeni potpisi na »protesti« postadoše moćnim sredstvom Bajamontiju kojom je mahao u Beču. Prosvjedi prevarenih poglavara bili su uzaludni, a autonomasi su smišljali nove oblike zastrašivanja puka od vladavine »Kroata«. Protiv toliko silovite protuhrvatske propagande na početku šezdesetih godina mogli su ustati samo osviješteni domoljubi koji su poznajući svrhu svoje djelatnosti znali pronaći put. Ante Kostantin Matas doista je osviješteni Hrvat koji je dovršio prijepor s Bajamontijem zreloom, argumentiranom raspravom i tako je nadrastao obzorja očekivanja svojeg vremena. Govoreći tom autonomasu–talijanašu postao je opomenom i onima koji su dotad dopuštali bilo kakvu dvojbu.

»Gospodine! mi kakav mu drago ustav, kakav mu drago politični život imali, s kim mu drago sdruženi bili, kakav mu drago jezik govorili, čiji mu drago podložnici bili, mi ćemo se vazda Dalmatincim zvati, dok živiti budemo na ovom dilu zemlje, koga stari Rimljani, a nakon njih vas sridnji i novi vik Dalmacijom zvaše. Ali tih Dalmatinaca kao naroda nejma, već samo u glavam vas Dalmatinskih Taliana, koji pod tim geografičnim imenom vašu talijanštinu zaklanjate i protiva svakoj zakonitosti i protiva duhu vrimenta hoćete, da joj izključivo vladanje nad nami odèržite.«⁶¹

I u drugoj polemičkoj knjižici Matas se sučelio s nastojanjima autonomasa–talijanaša da hrvatski jezik ne postane jezikom učionica, ureda i sveukupnog javnog života. »Vi možete nadimat se koliko vam drago, Hèrvatstvo u Dalmaciji se je probudilo i jur zagazilo stazom svog vlastitog razvitka, slideć ne samo svitlost

Talijanske prosvite već i onu, od Talije izobraženijih naroda Europejskih, kao Nimaca, Francuza, Engleza.«⁶² Hrvati ne žele i neće dopustiti da svoj jezik zapostavljaju u odnosu na tuđinski talijanski jezik i zato su spremni uraditi sve kako bi mu vratili dignitet službenog jezika, i u tome nikakvog »svetogrđa« nema, a ako ima, onda su upravo Talijani učinili još veće svetogrđe kad odbaciše izobraženi latinski jezik a prihvatiše svoju »lingua volgare«, koji je tada bio na početnom stupnju razvoja. Razboritim prosudbama Matas učvršćuje svoja logička uporišta, a krhkim Bajamontijevim postavkama učvršćuje svoj autoritet i intelektualnu nadmoć: »Što kažeš, da je jezik značaj puka, da vi imajuć talijanski jezik, imate i talijanski značaj, istim pravom kažem i ja, da nas 400 000 Hèrvata, slovećih jezik Hèrvatski, imade značaj Hèrvatski, koji bi imao već pritegnut napram vašoj razvikanoj moralnoj pritežnosti; tim više — što u nijednom zakoniku na svitu nestoji upisano, da se ljudsko–dèržavna prava mire po znanju, mogućstvu i obèrtnosti žitelja, a ne po samom znaku ljudske osobnosti.«⁶³ Matas na taj način promiče dostojanstvo ljudske osobe koje je iznad nečijeg znanja, moći i sposobnosti. Hrvatski značaj priznali su mnogi talijanski književnici, tvrdi Matas i navodi što su o *hrvatskome jeziku u Itinerario della Dalmazia 1553*. napisali Zan Battista Giustinian i Angelo Diedo: »... njihov je materinski jezik tako sladak i mio, da kakono je Toskanski cvit i najplemenitiji i najbolji govor Talianski...«⁶⁴ Navodima naslova i autora književnih djela Matas potkrjepljuje dugu tradiciju književnosti s hrvatskim imenom i jezikom, ali tvrdi »... ja neću da u ovakom važnom pitanju odlučuju zgoľjna svidočanstva prošasnosti; već upitaj one Tvoje varošane, Solinjane, Kasteljane, Poljičane, Cetinjane, Zagorane, u jednu rič jednog po jednog razpitaj sve naše težake, koji škula talijanskih nepohađaše, kojim jezikom govore? Odgovorit će Ti: Hèrvatskim. Upitaj one, što no nose tisne gaće, cèrljene kape, ječerme i haljetke, kako se zove ona nošnja, oni kroy hodiće? Odgovorit će Ti: Hèrvatski.«⁶⁵ U sjajnoj obrani svega hrvatskoga Ante Kostantin Matas navodi da su mnogi naši ljudi na polju znanosti i umjetnosti ovjenčani lovor–vijencima za potomstvo i za domovinu. Vrhunac obrazovanja jest, tvrdi Matas »... kad čovik, čuvstvom svog ponosa i svoje vlastite narodne svisti potaknut, diluje na korist svoje vlastite otačbine i svoje narodnosti...«⁶⁶ pod uvjetom, dakako, da to ne bude na štetu drugima, i samo tako može nestati samovolje tuđinskoga duha, samo tako u Dalmaciji može nestati talijanskoga bezakonja, mogu se vratiti hrvatske pravice, ustav i stare »konštitucije«, stare županije.

U zaključnom stavku polemičke knjižice »Šilo za ognjilo« pisac oživljava i dašak novoga vremena. Ni jedan europski narod nije od 1836. godine toliko uznapredovao kao hrvatski. Oživjelo je čuvstvo njegove narodne svijesti, razborita težnja za dostignućem zdrave slobode, inteligencije, višeg stupnja obrazovanja, vjere, kulturnog ophođenja i osobito čuvstva o dostojanstvu ljudske osobe. Ante Kostantin Matas čitavog je života nastojao da hrvatski čovjek postane dostojan takvog otkupljenja. Čitavim svojim bićem, svojim životom i djelom, svojim djelovanjem promicao je najuzvišenije domovinske zadaće, razbuktao plamen narodnog preporoda u Dalmaciji i ponio naslov jednog od najzaslužnijih Hrvata druge polovice XIX. stoljeća. Polemičke knjižice »Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije« i »Šilo za ognjilo« te netom pretiskane »Propovijedi i govori« zalag su trajnih vrijednosti koje, nadamo se, neće tek usput prizivati spomen na Antu Kostantina Matasa. Povijest hrvatske književnosti i kulturna povijest neprijeporno moraju vrjednovati njegove književne i kulturološke prinose.

BILJEŠKE

¹ Vince, Zlatko: Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora, NŽ Matice hrvatske, Zagreb, 1990, str. 330.

² O tome opširnije: Vince, nav. djelo, str. 266–270.

³ Vince, nav. dj., str. 317–370. Također i u: Vince, Zlatko: Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860. godine, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar, 1961.

⁴ Časopisi na hrvatskom poslije gašenja »Zore dalmatinske« izlaze povremeno: »Pravdonoša« vrlo kratko, stalniji je samo »Glasnik dalmatinski«.

⁵ Usp. Vrgoč, Martin: Hrvatski narodni preporod u Sinju (I.), Cetinska vrila, Sinj, god. I. (1993), br. 2, str. 21–24, te (II.) Cetinska vrila, Sinj, god. II. (1994), br. 1, str. 3–8.

⁶ Novak, Grga: God. 1860. u polemičkim spisima, Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom, Radovi Instituta JAZU, sv. VIII, Zadar, 1961, str. 1–3.

⁷ Petrov, fra Stanko: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, Sinjska spomenica, Sinj, 1965, str. 177–188. Isto u: Grbavac, fra Josip: Stoljeće i pô Franjevačke klasične gimnazije u Sinju, Školski kalendar za šk. god. 1988/89, str. 5–8.

⁸ Buljac, Miljenko: Za školu ravno k caru, Slobodna Dalmacija, br. 13526, 23. srpnja 1988, str. 17.

⁹ U Tjednim tečajnim trirazrednim školama sinjska mladež osposobljavana je za krojače, drvodjelje, kovače, zlatare, postolare, zidare, trgovce i sl., o čemu doznajemo iz brojnih sačuvanih spisa u Malom arhivu školske dokumentacije.

¹⁰ Usp. Ravlič, Jakša: Mihovil Pavlinović kao književnik, Radovi Instituta JAZU, sv. VIII, Zadar, 1961, str. 71.

Sličnu klasifikaciju mogli bismo dati i Anti Kostantinu Matasu: »... Pavlinović je jak, odlučan vjernik katoličke crkve, ali on kao političar zna da izađe iz te ljuske i da napiše nešto što nadživljuje i njega i njegovo vrijeme.« Koliko su Matasove propovijedi bile dragocjene, govori nam podatak da su ih dugo poslije njegove smrti čuvali i prepisivali sve dok ih nisu tiskali u Varaždinu 1912. godine, a najnovijim izdanjem »Propovijedi i govora« u zborniku Kačić potvrdili njihovu neiscrpnu vrijednost.

¹¹ Usp. Priređivači Predgovora II. izdanju Propovijedi i govora, Zbornik Kačić, Split, 1998, str. 9–15.

¹² O tome opširnije: Novak, Grga, nav. dj., str. 1–43.

¹³ Vojnović, Kosta: »Sulla riforma del processo civile« (O preustroju građanske parnice), La Voce Dalmatica, Zadar, br. VI, 30. VI. 1860.

¹⁴ Trozvjezdani i njegov mentor Paravia: »Libri fondiari« (Zemljišne knjige), La Voce Dalmatica, Zadar, br. VI, 1860.

¹⁵ Novak, Grga; nav. dj., str. 2.

¹⁶ Jakić Cestarić, Vesna: Ivan Danilo — političar i kulturni radnik, gramatičar i dijalektolog, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar, 1961, str. 135–169. Isto: Novak, Grga; nav. dj., str. 2.

¹⁷ Matas, Ante Kostantin: Glas hrvatsko–slovenski iz Dalmacije, Brzotisak Albrechta, predgovor Ivana Kukuljevića, Zagreb, 25. srpnja 1860. (Vidi predgovor!)

¹⁸ Bezina, fra Petar: Ante Kostantin Matas, Zbornik o Zagori, Matica hrvatska, Split, 1995, str. 7–40.

¹⁹ Matas, nav. dj., str. 11.

²⁰ Matas, str. 15.

²¹ Matas, str. 10.

²² Vince, nav. dj., str. 317–370. Vince se poziva i na prosudbu Mirjane Gross koja ističe »... da je Kuzmanić bio do stanovite mjere Starčevićev preteča u isticanju hrvatstva.« Vidi u: Povijest pravaške ideologije, Institut za hrvatsku povijest, monografija 4, Zagreb, 1973, str. 29.

²³ Usp. Vince, nav. dj., str. 525–527.

²⁴ Usp. Fijo, Oliver: Narodni preporod u Dalmaciji i pomorstvo, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar, 1961, str. 171.

²⁵ Predgovor izdatelja (potpisan X, Ivan Kukuljević) u knjižici: Matas, fra Ante Kostantin: Glas hrvatsko–slovenski iz Dalmacije, Brzotisak Dragutina Albrechta, Zagreb, 1860.

²⁶ Isto.

²⁷ Matas, str. 14.

²⁸ Matas, str. 15.

²⁹ Matas, str. 16.

³⁰ Matas, str. 17.

³¹ Matas, str. 17.

- ³² Matas, str. 18.
- ³³ Matas, str. 18.
- ³⁴ Matas, str. 20–21.
- ³⁵ Matas, str. 22.
- ³⁶ Matas, str. 23.
- ³⁷ Matas, str. 25.
- ³⁸ Matas, str. 26.
- ³⁹ Matas, str. 27.
- ⁴⁰ Matas, str. 29.
- ⁴¹ Matas, str. 29.
- ⁴² Matas, str. 30.
- ⁴³ Isto.
- ⁴⁴ Isto.
- ⁴⁵ Novak, nav. dj., str. 12.
- ⁴⁶ Matas, fra Ante Kostantin: Šilo za ognjilo, Odgovor na govor Dra Bajamonta izrečen dne 23. prosinca 1860. u viću municipia Splitskoga, reprint–izdanje, Zbornik Kačić, Split, 1989. god.
- ⁴⁷ Usp. Soldo, fra Josip Ante: Fra Ante Kostantin Matas (predgovor reprint–izdanju Matasove knjižice Šilo za ognjilo, Zbornik Kačić, Split, 1989, str. XII.).
- ⁴⁸ Pavlinović, Mihovil: Odgovor iz Dalmacije grofu Borelliju, državnom viećniku u Beču o pitanju hrvatskom, Pozor, 1/1860, br. 39–40.
- ⁴⁹ Matas, Šilo za ognjilo, str. 7.
- ⁵⁰ Matas, nav. dj., str. 8.
- ⁵¹ Matas, nav. dj., str. 15.
- ⁵² Neke od navedenih pisaca Matas navodi u bilješkama; o drugima pak znamo temeljem uvida u bibliotečno blago Samostanske knjižnice u Sinju.
- ⁵³ Matas, str. 12.
- ⁵⁴ Matas, str. 11.
- ⁵⁵ Matas, str. 12.
- ⁵⁶ Matas, str. 18.
- ⁵⁷ Matas, str. 13.
- ⁵⁸ Matas, str. 14.
- ⁵⁹ Matas, str. 4.
- ⁶⁰ Novak, Grga: Povodom 100. godišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji, Uvodna riječ, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar, 1961, str. VII–XI, (XI).
- ⁶¹ Matas, str. 9–10.
- ⁶² Matas, str. 24.
- ⁶³ Matas, str. 17.
- ⁶⁴ Matas, str. 16.
- ⁶⁵ Matas, str. 16.
- ⁶⁶ Matas, str. 18.